

ÉRVÉNYESSÉG ÉS CIVILTÁRSADALOM

Ha valaki Habermas legújabb könyvének, a *Faktizität und Geltung*-nak (Frankfurt am Main Suhrkamp 1992) a címeire hagyatkozva azt remélné, hogy a mű alapján közelebb juthat az *érvényesség* (illetve a tényszerűség) – egyébként igencsak sokértelmű – fogalmának meghatározásához, avagy akár a jogtudományi, filozófiai, tudományelméleti aspektusainak pontosabb körülhatárolásához, nem csupán alaposan csalódná, hanem egyúttal tökéletesen el is vétené a terjedelmes munka alapvető problematikáját. A következő rövid gondolatmenetben ennek – a Habermasnál egyébként korántsem megszokott – körülménynek az okait és összefüggéseit néhány ponton felvillantva a mellett a tézis mellett szeretnék néhány érvet felsorakoztatni, hogy e Habermasnál különösnek tekinthető fogalmi határozatlanság egy jelentős, a *Theorie des kommunikativen Handelns* megjelenése óta lezajlott elméleti változással függ össze. E változás jellegére nézve pedig azt az álláspontot szeretném alátámasztani, hogy *nem* a kommunikatív cselekvés elméletének kidolgozásával összemérhető horderejű paradigmaváltásról van ezúttal szó. Ehelyett – ugyancsak jelentősnek tekinthető – teóriakonstrukciós fordulatról beszélhetünk. Úgy gondolom, hogy e fordulat a jog procedurális felfogásával, illetve általában a procedurális racionalitás tematizálásával kapcsolódik össze. A procedurális racionalitás viszont sajátos problémákat vet fel az *érvényesség* fogalmi körén belül. Ezért a jelzett teóriakonstrukciós fordulat vázlatos jellemzése több kapcsolódó lépést tesz szükségessé. Először röviden fel kell idéznem Habermas argumentációelméleti kitekintését a *Theorie des kommunikativen Handelns*-ben, továbbá ehhez kapcsolódóan néhány utalást szeretnék tenni a jog helyére az eredeti elméleti konstrukcióban (1). Szeretném igazolni, hogy a legitimitás és az érvényesség egymástól differenciálódó újrafogalmazása a procedurális racionalitás keretei között befolyást gyakorol a kommunikatív racionalitás habermasi fogalma megalapozhatóságának különböző alternatíváira (2). Ezt követően körvonalaznom kell Bernard Petersnek a procedurális racionalitásra vonatkozó fejtegetéseit és Habermasnak ezekhez fűzött, a jog teóriakonstrukciós helyének újrafogalmazása irányába mutató megjegyzéseit a *Faktizität und Geltung*-ban (3). Megkísérlem a civiltsáadalom fogalmának jellemzését a habermasi elméleti konstrukcióban a jog procedurális felfogása figyelembevételével (4). Végül kritikai szándék nélkül megkísérlem jelezni a végrehajtott teóriakonstrukciós fordulat néhány következményét magára a kiinduló paradigmára, vagy – másként fogalmazva – igyekszem körvonalazni az újabb feszültségek keletkezésének lehetőségeit a habermasi elméleti kereteken belül.

1. Mielőtt belemerülnénk az egyes témakörök taglalásába, célszerű lesz az *érvényesség* kategóriáját Habermas helyett nem meghatározni, hanem a különböző szövegösszefüggések alapján előzetesen körülírni. Diskurzuselméleti összefüggésben az *érvényesség* Habermas szerint úgy jelenik meg, hogy „A diskurzus ... lehetővé

teszi az érvényességi kérdés elválasztását a eredetkérdéstől. A diskurzust ugyanis oly módon »hordozzák« az interakció empirikus összefüggései, hogy ezek az empirikus feltételek nem interferálnak az argumentáció sajátos összefüggéseivel" (Habermas 1990: 200). Cselekvéseméleti szempontból: „Érvényesek azok a cselekvési formák (Handlungsformen), melyeknek valamennyi lehetséges érintettje, mint résztvevő, a racionális diskurzust illetően egyet tud érteni" (Habermas 1992: 138). Röviden azt mondhatjuk tehát, hogy Habermas felfogásában az érvényesség valamely cselekvés résztvevője által tett kijelentésnek, követett normának vagy szabálynak keletkezési körülményeitől független fenntarthatóságát jelenti, azzal a végső, azaz már nem megkérdőjelezhető háttérrel (érvényesség-alappal) együtt, amelyre hivatkozással a cselekvők igényt támaszthatnak a kijelentés, norma vagy szabály tartós fennmaradására (érvényesség-igény).¹

A kommunikációs cselekvés elméletében a proceduralitás problematikája argumentációelméleti keretekben merül fel, mégpedig a diskurzus és az érvényesség közötti feszültségmezőben. Ez a megközelítés indokoltá teszi, hogy ebből a szempontból röviden felidézzük Habermas ide kapcsolódó elméleti konstrukcióját a *Theorie des kommunikativen Handelns*-ben. A könyv bevezető fejezetében Habermas felteszi a kérdést: a kommunikatív racionalitás esetében, amikor is „a kijelentések érvényessége sem empirikusan, sem pedig abszolút módon nem alapozható meg..., miképpen lehetséges a problematikussá vált érvényességi igény megalapozása? és hogyan lehetséges ezt a megalapozást ismét csak kritika alá vonni?" (Habermas 1988a: 47). Szerinte a kijelentések a diskurzus különböző formáiban különböző módokon válhatnak problematikussá. Következésképpen az érvényességi igény is egymástól típusosan eltérő módokon jelentkezik. Habermas öt diskurzusformát különböztet meg, az elméleti, a gyakorlati és az explikatív diskurzust, valamint az esztétikai és a terapeutikai kritikát, melyekhez az alábbi problematikus kijelentés-típusokat kapcsolja: kognitív-instrumentális, morális-praktikus, evaluatív és expresszív kijelentések. Az érvényességi igények formái ennek megfelelően a következők: a kijelentések igazsága, a cselekvési normák helyessége, az értékstandardok alkalmassága, a kifejezések hitelessége, a szimbolikus konstrukciók érthetősége. Mármint ebben az elméleti alapkonstrukcióban az argumentáció megfelelő formáira hárul mind az érvényességi igények procedurális megalapozása, mind pedig a megalapozás ismételt kritikai felülvizsgálata. Az argumentáció tehát olyan eljárás, amely hozzákapcsolja a mindenkor diskurzusban részt vevők megnyilvánulásait a beszéd és cselekvőképes szubjektumok összességének diszpozíciójához és magatartásmódjához. Innen van, hogy a különböző diskurzusformáknak azonos „mélystruktúrája" – Habermas szerint: aspektusa – ismerhető fel. Eszerint az argumentáció mint *folyamat* (Prozess) ideális feltételek kielégítéséhez folytonosan közeledő kommunikációformaként jellemezhető. „Ebből az aspektusból az argumentáció mint a megértésre irányuló cselekvésnek reflexivitásba átforduló folytatása..." fogható fel (Habermas 1988a: 48). Mint *eljárás* (Prozedur) az argumentáció nem egyéb, mint az interakció speciális módon szabályozott formája: a résztvevők (pro-

ponensek és opponensek) a) tematizálnak valamely problematikussá vált érvényességi igényt, illetve b) a megalapozásra tekintettel megvizsgálják, hogy jogos-e a proponens által védelmezett érvényességi igény. Ebben az értelemben c) olyan argumentumokat állítanak elő (produzieren), amelyek érvényességi igényeket igazolnak vagy tesznek elutasíthatóvá (Habermas 1988a: 48–49). A folyamat, az eljárás és a produktum univerzális hallgatóságot feltételez (folyamat-aspektus), továbbá azt, hogy a hipotetikus érvényességi igényről folyó vita a résztvevők racionálisan motivált egyetértésére fog vezetni (eljárás-aspektus), végül feltételezi annak belátását, hogy az érvényességi igény érvek révén teljesíthető (produktum-aspektus).

A proceduralitás argumentációelméleti tárgyalása Habermasnál azzal a következménnyel jár, hogy az eljárásalelemek a kommunikatív cselekvési szituációba beágyazottan, mint a megértésre orientált racionalitás elérésének, illetve érvényesülésének folyamatát biztosító mechanizmusok vagy tényezők jelennek meg.² Mindez azt a további következményt vonja maga után, hogy a proceduralitás intézményesítése csupán mint a kommunikatív racionalitás vagy általánosságban a kommunikációs folyamat intézményesülése jöhet számításba. Ami mármost ebben a teóriakonstrukcióban a jog helyét illeti, mindenekeelőtt azt kell megállapítanunk, hogy a proceduralitás argumentációelméleti bezártsága folytán nem marad hely a procedurális jogértelmezés számára. A proceduralitás problémájáról ily módon leválasztott jog problémái viszont a kommunikatív racionalitás „keletkezési” és kikristályosodási helyétől távol, makrostrukturális összefüggésekben merülhetnek csak fel. Vagyis Habermas a *Theorie des kommunikativen Handelns*ben az életvilág „jogmentes” racionalizálódását tételezve, a jogot az életvilággal szemben a rendszervilágban horgonyozza le, és úgy fogja fel, mint azt a médiumot, amely a pénz és a hatalom mellett döntően felelős az életvilágnak a rendszer általi kolonizációjáért (Gephart 1993: 127–178). Megelőlegezve a jog későbbi, a *Faktizität und Geltung*ban adott jellemzését, felfigyelhetünk arra, hogy a *Theorie des kommunikativen Handelns* érvényesség- és argumtációelméleti álláspontja korántsem zárja ki, hogy a jogot mint a tényszerűség és az érvényesség közötti intézményesített feszültségmezőt fogjuk fel. Döntő különbség van azonban a jog helyének meghatározását illetően az elméleti konstrukcióban. Ugyanis, mint korábban utaltunk rá, a *Theorie des kommunikativen Handelns*ben a kommunikatív érvényesség-probléma a beszéd- és cselekvésképes egyének interszubjektív szférájába van lehorgonyozva. A konstrukcióban az ellentétes oldal – vagyis a rendszer – a tényszerűségek világa. A rendszervilágba lehorgonyozott jog érvényességének magalapozásához tehát Habermasnak más, a rendszerhez kapcsolódó támpontot, a hatalom terrénumát kell kiválasztania. Ehhez kapcsolódóan azután „új dualizmus lép fel a jog és a morál között, amikor is a jog mint rendszerjellegű médium, a morál pedig mint a kommunikációs cselekvésben bennerejlő értékvilág jelenik meg” (Gephart 1993: 164). Ebben a felfogásban viszont elkerülhetetlenné válik a modern jogállamiság meghatározó tendenciáival ellentétes irányú erős hangsúlyteltolódás a jognak és a hatalomnak, továbbá a jogérvényességnek, a jogérvényesítésnek és az erőszaknak

az összekapcsolása irányában. Ez viszont nagymértékben akadályozza egy modern hatalomfelfogás kidolgozását. Ennek a körülménynek, vagyis a *Theorie des kommunikativen Handelns* – javarészt implicit – jogfelfogása és a modern jog változástendenciái közötti ellentmondás felismerésének is szerepet tulajdoníthatunk abban, hogy Habermas úgy vélte: egyrészt fel kell elevenítenie a nyilvánosságról frott valamikori tanulmányának alapgondolatát³, másrészt újra kell gondolnia a jog helyét az elméleti konstrukcióban.

2. Az érvényesség-igény és az eljárás-, illetve argumentáció-logikának a *Theorie des kommunikativen Handelns*ben kidolgozott összekapcsolását legalább két ponton érte kritika. Az egyik az érvényesség-problematikát állítja előtérbe és a körül a kérdés körül forog, hogy mennyiben tekinthető kielégítőnek az érvényesség-igény megalapozása szempontjából a megértésre orientált interszubjektív kommunikáció (a). A kritikák másik iránya az eljárás-problematika habermasi felfogását veszi célba és a procedurális racionalitás problémáit érintve e racionalitás-forma további kidolgozását segíti elő (b).

a) Az érvényesség-igénynek, valamint magának az érvényességnek a ráterhelése az interszubjektív kommunikációra azzal a következménnyel jár, hogy Habermas kénytelen kettős „feladatot” hárítani a beszéd- és cselekvésképes szubjektumok közötti kommunikáció elemi szerkezetére. Egyrészt – mint utaltunk rá – e szerkezetnek relativizáló teljesítményt kell produkálnia az érvényesség abszolút felfogásával szemben, másfelől azonban a relativizáló tendenciák érvényesülését korlátoznia is kell ahhoz, hogy az érvényesség egyáltalán megalapozható legyen. Ennek a problémának a megoldására Habermas a kommunikatív cselekvés elemi szerkezetét kiindulásként az érdek jellegű (instrumentális) „cselekvéstől megtisztított diskurzus mintájára építi fel”, majd az illokúciós beszédaktus felhasználásával generalizálja.⁴ Másképpen fogalmazva: a kettős teljesítmény-követelmény megvalósulását Habermas az interszubjektív kommunikatív szituáció alapszerkezetének normatív-univerzális (azaz nem transzcendentális és nem ideális-normatív) jellegében véli felfedezni. Azon túl, hogy a problémamegoldásnak ez a stratégiája a diskurzusnak eleve meghatározott irányt szab – nevezetesen a konszenzus kialakításának szükségességével kapcsolja össze –, további problémák tisztázását teszi szükségessé. A tisztázásra váró kérdés pedig az, hogy kidolgozható-e az univerzális beszédshituáció, illetve az elemi kommunikatív szerkezet fogalma olyan elméleti alternatívák nyitvahagyása nélkül, amelyek egyfelől a transzcendentális megalapozás, másfelől egy ideális közösség normatív előfeltételezése irányába vezetnek. Az elmélet továbbépítése szempontjából Habermas számára megfontolandó és újragondolásra indító kritikák fogalmazódtak meg mindkét irányból a *Theorie des kommunikativen Handelns* megoldását illetően.⁵ Ezekre reagálva Habermas a transzcendentálpragmatika irányába mutató kritikát és javaslatokat az eljárási racionalitás problémájának újrafelvetelével, míg az ideális-normatív közösség előfeltételezésére vonatkozó kritikai észrevételeket a *Zivilgesellschaft* koncepciójának kidolgozásával látja kivédhetőnek.

b) A kritika másik lehetséges – lényegesen kevésbé kidolgozott – iránya Habermas argumentációelméleti álláspontját veszi, illetve vette célba. Mint utaltunk rá, a kommunikatív cselekvés elméletében Habermas egy tagolt diskurzuselméletet dolgoz ki, és nem kevesebb, mint öt diskurzus-formát különböztet meg egymástól. E diskurzuselméleti álláspont kimunkálásának eredményei azonban nem kis részben elvesznek az argumentációelméleti keretek közé illesztés következtében. Habermas konstrukciójában ugyanis a különböző diskurzusformákat és a hozzájuk kapcsolódó érvényességi igényeket egységesítő argumentáció-szerkezet közvetíti az érvényesség megalapozásának problémáihoz. Mint korábban felidéztük, Habermas az argumentáció szerkezetét elemezve három oldalt különböztet meg egymástól, nevezetesen a folyamatot, az eljárást és az eredményt. Ez a fogalmi tagolás azonban nem megkönnyíti, hanem megnehezíti annak a Habermas által explicált problémának a megoldását, hogy a különböző érvényesség-, illetve racionalitás-aspektusok – objektív, gyakorlati, esztétikai – miképpen integrálhatók. Pontosabban: az a kérdés marad nyitva, hogy a különböző „aspektusokat” hordozó argumentáció mennyiben képes integratív teljesítményre, és saját „aspektusai” szerinti integráció esetén mennyiben képes a közvetítő szerep ellátására. A kritikusok szerint erős kétségek fogalmazhatók meg e kettős követelmény teljesíthetőségét illetően. Martin Seel szerint a Habermas által okozott dilemma argumentációelméleti következménye az, hogy „habár az érvényesség interszubjektív megalapozása bizonyíthatóan kommunikációs probléma, de ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy ezáltal maga az érvényesség is kommunikatív érvényesség lenne. Ez azt jelenti, hogy noha a racionalitás strukturális és normatív megalapozása a kommunikatív–interaktív cselekvés tényére épül, ettől még azonban önmaga nem értelmezhető a tulajdonképpen kommunikatív ész megtestesülésének” (Seel 1986: 68). Ennek a különbségnek a tisztázatlansága oda vezet, hogy Habermasnál „az életvilág egyszer úgy jelenik meg, mint a szakértői kultúrában tagolódnak valóság háttere, máskor pedig mint a kommunikatív cselekvés által megművelt táptalaj...” (Seel 1986: 55). Másként fogalmazva, Seel úgy látja, hogy az argumentációelmélet nem képes teljesíteni a habermasi elméletben ráháruló kettős feladatot. Azt tehát, hogy az alapvető érvényességi dimenziókat egyidejűleg integrálja és az életvilágban lehorgonyozza. Ennek oka az, hogy az argumentáció menete és az argumentáció logikája nem kapcsolható össze minden további nélkül a kommunikációs racionalitással.

E helyütt érdemes utalni arra, hogy Lyotard és Luhmann – egészen különböző álláspontból – ezen a ponton ugyancsak erőteljesen bírálják Habermas felfogását. Eltérő szempontú kritikájuk közös vonása az, hogy határozott különbséget kell tenni valamely szabály vagy kijelentés hatása és a szabályok, illetve kijelentések közötti kapcsolatok, összefüggések között. E különbségtétel alapján tartják megkülönböztethetőnek egyfelől a legitimációs, másfelől pedig az érvényességi problémákat (Lyotard 1986: 188–190; Luhmann 1993: 99). Habermas – így a kritika – mindkét irányú elemzést a kommunikációs cselekvés alapstruktúrájába ágyazza. A következmény az, hogy vagy keresztülvihetlenné válik a differenciálás, illetve az egység-

probléma elemzése, vagy pedig amennyiben a legitimáció és érvényesség megkülönböztetése mégis felmerül, az csak magának a kommunikációs cselekvés alapstruktúrájának a megkettőzése árán lehetséges. Így azután Habermas diskurzuselmélete lehetővé tenné ugyan az érvényesség és a legitimitás Lyotard és Luhmann által felvetett megkülönböztetésének akceptálását és továbbgondolását, de argumentációelméleti álláspontja következtében a *Theorie des kommunikativen Handelns* a legitimáció problémát feloldja az érvényességben. A szétválasztás – immár a kritikusok említése nélkül – a *Faktizität und Geltung* elméleti eredménye lesz.

3. Az előző két pontban éppen csak fő vonalaiban érintett gondolatmenet konklúzióját abban összegezhethetjük, hogy Habermas a *Theorie des kommunikativen Handelns*-ben a proceduralitás kérdéseit argumentációelméleti témaként kezelve, az elméleti konstrukcióban kettős funkciót hárít a kommunikáció elemi szerkezetére. Egyrészt mint a különböző típusú diszkussziókban elhangzó kijelentések érvényességi alapját fogja fel, másrészt mint a transzcendentálpragmatika irányába vezető elméleti alternatíva elzárását. Ezenközben az argumentáció, illetve a proceduralitás sajátos *logikáját* elismerve, nem tarja megkülönböztethetőnek, illetve elválasztandónak egymástól a procedurális és a kommunikatív racionalitást. Pontosabban fogalmazva: elvitatja vagy inkább fel sem veti a proceduralitás sajátos racionalitásának problémáját.

Habermasnak ezzel az elméleti építkezésével szemben Herbert Simon már jóval a *Theorie des kommunikativen Handels* megjelenése előtt, még a hetvenes évek derekán határozottan megkülönböztetendőnek tartja a kétfajta (procedurális és a „szubsztantív”) racionalitás-típust. Így ír: „A viselkedés szubsztanciálisan racionális akkor, ha alkalmas valamely, az adott feltételek és kényszerek által behatárolt cél elérésére... Procedurális értelemben racionális a viselkedés abban az esetben, ha megfelelő mérlegelő megfontolás (deliberation) eredménye. E viselkedés procedurális racionalitása attól a folyamatától függ, amelynek az eredménye” (Simon 1976: 131). Simon gondolatát azután Bernhard Peters építi tovább. Egyfelől Lyotard és Luhmann felfogásához hasonlóan, de tőlük függetlenül, különbséget tesz valamely eljárás vagy procedúra racionalitása és a racionalitás *biztosítására* alkalmazott eljárások és procedúrák között. „Azok az eljárások, amelyek *konstitutív* szerepet töltenek be az általuk létrejövő eredmények ésszerűségében, szükséges és elegendő feltételei azon institutionális komplex racionalitásnak, amelynek a részét alkotják” (Peters 1991: 227-233). Peters definíciója szerint: „Valamely eljárás vagy procedúra nem egyéb, mint *modus operandi* – valamilyen módon szabályozott vagy sematizált lefolyása az aktivitásnak, amelynek valamely meghatározott eredményhez hozzá kell járulnia. Két alapvető különbséget kell a procedúra során tekintetbe vennünk: egyrészt a tevékenység sémája és tényleges lefolyása közötti, másrészt a folyamat és az eredmény közötti különbséget” (Peters 1991: 233–237). A procedúra részletesebb elemzése során Peters öt osztályt különböztet meg egymástól, a technikai

eljárásokat, a szimbolikus műveleteket (operációk), a diskurzust, a vizsgálatokat (Untersuchungen), a határozati és döntési eljárásokat (Peters 1991: 262–263).

A procedurális racionalitás megalapozásának eddigi kísérleteiből részletes elemzés hiányában mindössze két következtetést vonhatunk le meglehetősen nagy biztonsággal. Az egyik az, hogy a nyolcvanas évek elején a procedurális racionalitás fogalma nem volt sem ismeretlen, sem elméleti novum. Ezért azután, amennyiben Habermas a *Theorie des kommunikativen Handelns*-ben nem vette fel a megtárgyalandó racionalitás-formák közé, hanem ehelyett feloldotta argumentációelméletében, akkor ennek elsősorban elméleti és elméletkonstrukciós magyarázatát kell megkeresnünk. A másik megállapítás az, hogy a procedurális racionalitás elméletének kidolgozására irányuló jelentős kísérletek ellenére még ma sem mondható el, hogy jól formált, és részletesen kidolgozott elméletről lenne szó. Ez a körülmény lehetőséget kínál Habermasnak arra, hogy a későbbiekben, így elsősorban a *Faktizität und Geltung*-ban kétirányú argumentációs taktikát alkalmazzon: egyfelől – mintegy a *Theorie des kommunikativen Handelns* elméleti álláspontjának fenntartásaként – elvitassa a procedurális racionalitás önállóságát, másfelől azonban a procedurális gondolatát a jogértelmezésre is kiterjesztve az ideális kommunikatív közösség elvont–normatív koncepcióját kiegészítse egy empirikusan is értelmezhető közösségfogalommal. A jogra nézve ez az álláspont feltételezi, hogy Habermas érveket találjon egyfelől a jog formális felfogásával és elkülönülő, autopoietikus interpretációival szemben, másfelől, hogy a procedurális racionalitást külső feltételekhez kapcsolja. Ami az első témakört illeti, a *Tenner Lectures*-ben Habermas négy, a formális jogot oldó tendenciát elemez részletesebben: az akaratképzésnek és a kompromisszum létrehozásának kvázipolitikai eljárásához kapcsolódó reflexív jogfejlődést, a jog instrumentalizációját a politikai törvényhozó szempontjából, továbbá a büntetőjog „konszenzusorientációját”, valamint a moralitás és a pozitivitás kölcsönhatását, melynek következtében „napjainkban a morális principiumok a pozitív jog részévé válnak” (Habermas 1992: 554). E folyamat horderejét a nyilvánosság politikai súlyának és politikaformáló szerepének ezzel összefüggő megváltozása jelzi: „A jog procedurális paradigmájában a politikai nyilvánosság többé nem a parlamentáris komplexum előtereként jelenik meg, hanem a politikai centrumba betüremkedő impulzusleadó perifériaként működik” (Habermas 1992: 553). Ugyanakkor azonban – folytatja Habermas immár elvitatva a procedurális racionalitás megkülönböztetésének lehetőségét – „az eljárás- (illetve procedurális) racionalitás nem teljes... annak folytán, hogy hiányoznak külső, illetve előzetes kritériumai ... a procedura nem garantálja a hibamentességet, sem az egyértelműséget, sem pedig az eredménynek határidőre történő létrejövetelét” (Habermas 1992: 565–566).

Mindenesetre: a procedurális jogértelmezés és ennek a szembeállítás a pozitív jogértelmezéssel két szférára tagolja a jogot. A procedurális racionalitás önállóságának tételezése pedig ráutalja az eljárás-problematikát a kommunikatív racionalitásra. Az érvelésnek ez a kettős stratégiai vonala megnyitja az utat Habermas számára a jog és az életvilág újratematizálása előtt.

4. A jog két rétegre (durva tagolásban: pozitív és deliberatív szférára) tagolása új dimenziót nyit a „tényszerűség és az érvényesség feszültségmezejében ide-oda mozgó” jog érvényességének és hatásirányának újrafogalmazása számára. Az első jogszféra, a pozitív jog, nem érinti a habermasi elméleti konstrukció korábbi szerkezetét; vagyis változatlanul úgy fogható fel, mint az életvilág gyarmatosítását megvalósító intézmény. A politikai centrum számára nem mellőzhető impulzusokat adó második szféra azonban elvileg éppen ellenkező irányban működik: az életvilág nem rendszerszerű, a kommunikatív racionalitással összekapcsolt működési, reprodukciós elveit közvetíti a rendszerhez. Az életvilág ekképpen nem csupán ellenállást képes kifejteni a rendszer gyarmatosító tendenciáival szemben, miként a *Theorie des kommunikativen Handelns*-ben, hanem elvileg visszaintegrálhatja magába a rendszer által már „meghódított” területeit is. Az életvilágnak ez a – procedurális jogértelmezéshez kapcsolódó – aktív, rendszerformáló működése döntő jelentőségű Habermas számára a modern társadalom rendszerjellegű megváltoztatásában. Ahhoz azonban, hogy ezt a perspektívát elméletileg megalapozza, Habermasnak további két problémát kell megoldania. Egyrészt az életvilág struktúrájába be kell építenie (Habermas kedvenc kifejezését használva: az életvilágba kell lehorgonyoznia) a jognak e második (deliberatív) szféráját, másrészt nem csupán ideális-normatív megalapozottsággal, hanem empirikusan értelmezhető közösség-formaként is definiálnia kell a procedurális jog „tényszerűség és érvényesség közötti feszültségmezőjét”. Az első probléma megoldását Habermas az életvilág fogalmának átalakítása és újradefiniálása segítségével oldja meg (a). A második problémakör azonban egy új szférának, a civiltársadalom fogalmának a kidolgozására vezet (b).

a) Kevésbé a kommunikáció elemi szerkezetének elméleti „túlterhelését” ért kritikák hatására, mint inkább az említett elméletkonstrukciós logikától vezettetve Habermas a *Faktizität und Geltung*-ban felismeri a kommunikatív racionalitás integratív teljesítőképességének korlátozottságát. „A kommunikatív cselekvés révén a nyelv szabaddá vált a társadalmi integráció funkciói számára... A modern jog pedig benyomul a szociálintegrációs teljesítmény szempontjából túlterhelt szociális rend (Ordnung) hézagaiba. A jognak ezen érvényességi dimenziójában tovább intenzifikálódik a tényyszerűség és az érvényesség közötti feszültség, amely a kommunikációs cselekvés ideális pragmatikus feltételei révén eleve bele van szövéve a nem formalizált mindennapi praxisba.”⁷ Azonban a jognak a benyomulása az életvilág reprodukciós folyamataiba további nem mellőzhető következményeket von maga után. Ezek egyik legjelentősebbike, hogy az integrációs és reprodukciós folyamatok intézményes tagoltsága, strukturáltsága felszínre kerül, s problematikussá válik a tagolt szerkezet értelmezése. Élesen fogalmazva: relativizálódik az életvilág és a rendszer közötti kiinduló dichotómia. Habermas a *rend* (Ordnung) fogalmának (újra)felvételével és az életvilág struktúrájának ezzel összefüggő elemzésével megkísérli áthidalni az itt támadt elméleti nehézségeket. A *rend* és a *rendszer* pontosabb fogalmi elhatárolásának problémáját összeköti egyrészt az életvilág és a rendszer dichotómiájával, másrészt a tényyszerűség és érvényesség kettősségében értelmezi.

Eszerint meghatározó különbség állapítható meg egyfelől a tényszerűség és az érvényesség dichotómiájának az életvilág (rend) általi *feloldása* és a rendszer általi *polarizálása* között (Habermas 1992: 399-400). Ebben az összefüggésben az életvilág visszakapja ugyan az elméleten belüli kitüntetett helyét, de kétségtelenül felerősödik az az értelemezése, melyet korábban Martin See tanulmányából idéztünk, s amely szerint az életvilág megkérdőjelezetlen *háttérként* szolgál a cselekvés számára. Egyszersmind gyengülni látszik az életvilág konstitutív teljesítőképessége.

b) Az egyik oldalról az átértelmezett – Habermas szavaival: „nem falszifikálható háttértudást” biztosító – életvilág, a másik oldalról a procedurális jog tényszerűség és érvényesség közötti feszültségzónája meglehetősen pontosan körülhatárolja a civiltársadalom fogalmának helyét a Habermas által átalakított elméleti konstrukcióban. Habermas meghatározása szerint a civiltársadalom az autonóm nyilvánosságok szociális alapjaként elkülönöződik éppen úgy a gazdasági tevékenység rendszerétől, miként a közigazgatástól (Habermas 1992: 363). Mármost a demokráciának ehhez kapcsolódó értelmezéséből normatíván adódik a pénz, az adminisztratív hatalom és a szolidaritás közötti viszonyban a hangsúlyeltolódás követelménye. A kommunikációs cselekvés – írja Habermas – nem csupán a szolidaritás forrásául szolgál, hanem a demokratikus vélemény- és akaratképzés nyilvánosságát és jogállami – intézményi – eljárását is fenn kell tartania (Habermas 1992: 363).⁸ Habermas hangsúlyozza: a civiltársadalom korántsem tekinthető azonosnak a polgári társadalom (bürgerliche Gesellschaft, civil society) ismert fogalmával. A polgári társadalommal ellentétben a civiltársadalom „intézményi magját azok a nem állami és nem gazdasági, önkéntes alapokon létrejövő egyesülések és társulások képezik, amelyek a nyilvánosság kommunikációs struktúráját az életvilág társadalmi komponenseibe lehorgonyozzák” (Habermas 1992: 443). Vagyis azokról az egyesületekről, organizációkról és mozgalmakról van ezúttal szó, amelyek az emberek magánéletét közvetlenül érintő ügyekkel vannak szoros összefüggésben, olyan problémákkal, amelyek közvetlenül magánügyek ugyan, de egyszersmind az emberek sokaságának létproblémái. Habermas reménye szerint az ilyen problémák megtárgyalására és megoldására megszerveződő civiltársadalom – közelebbről meg nem határozott „bizonyos körülmények között” – a törvényhozást és a politikai rendszert a „hatalom körforgásának”, szokásossá vált menetének és rendjének az átalakítására kényszerítheti. A civiltársadalom tehát az a faktuális szféra, amelynek egyfelől a procedurális jog a folyamatos és intézményes megerősítését, fenntartását biztosítja, másfelől pedig amely a pénz és a (nem kommunikatív) hatalom médiuma által működtetett gazdasági és politikai rendszer fokozatos átalakítását vagy legalábbis befolyásolását megvalósíthatja. Ekképpen a civiltársadalom habermasi koncepciója az életvilág és a rendszer dualisztikus felfogását felbontja, és a társadalom strukturális felépítését hármas tagolású modellben ábrázolja. Ez a hármas tagolású modell azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy Habermas a *Theorie des kommunikativen Handelns* dichotóm modelljébe egyszerűen beemelte volna egy másik, nevezetesen a civiltársadalom versus politikai állam ugyancsak duális modell egyik elemét.

5. A civiltársadalom fogalmának kidolgozásával és az elméleti konstrukcióba illesztésével Habermas többféle – elméleti zsákutcának vélt – megoldással szemben kíván alternatívát kínálni. Ezek közül most hármat emelek ki. Először: A civiltársadalom *rendszeridegen* jellegének hangsúlyozásával (másként fogalmazva: az életvilághoz kapcsolásával) Habermas igyekszik elkerülni a rendszerelméleti csapdát, melyet szerinte a legkövetkezetesebben Luhmann állított fel. Luhmann-nál ugyanis a rendszert megfigyelő alrendszer végül is nem képes arra a teljesítményre, hogy meghaladja magának a rendszernek a működési elveit: gyakorlati rendszerkritika vagy nem, vagy csak igen korlátozott mértékben lehetséges. Az eredmény Luhmannnál minden esetben magának a rendszernek a továbbépítése, továbbstrukturálódása. Másodszor: a politikai *centrum–periféria* tézissel a Parsonsnál (1978), majd később részletesebben kifejtett formában Ulrich Beck (1986) rizikótársadalom koncepciójában meghatározó szerepet játszó intézményes kontroll kiépülését prognosztizáló elmélettel szemben dolgoz ki Habermas a civiltársadalom fogalmának felhasználásával alternatív megoldást. A rizikótársadalom elméletében ugyanis a rendszer *főlé* helyezett kontroll-intézmény és/vagy -mechanizmus kívül áll ugyan a rendszeren, azonban hatalmi, politikai értelemben ismétcsak egy új erő- és tudáskoncentráció centrumot alkot. Ennélfogva megkérdőjelezhető az is, hogy a kontrollnak a rendszeren kívüli kiépülése mennyiben jelentheti a rendszer tökéletesebb működésének biztosításán túl, attól eltérő új típusú működési elvek bevezetését a rendszerbe. Habermas szerint a politikai centrumra hatékony nyomást kifejtő periféria viszont egészen másfajta hatásmechanizmus révén érvényesíti befolyását a fő folyamatra, mint bármifajta kontrollmechanizmus vagy intézmény. A különbség éppen abban áll, hogy a civiltársadalom a periféria felől új működési elveket, normákat, értékeket képes folyamatosan fenntartani és közvetíteni a rendszerbe. Végül harmadszor: Habermas a *jogközösség* és a civiltársadalom összekapcsolásával további biztosítékokat kíván teremteni a Karl-Otto Apel-féle és általában mindenfajta transzcendentálpragmatika lehetőségeivel szemben. Egyúttal pedig további szűkítő korlátokat kíván felállítani a *Theorie des kommunikativen Handelns* implicit emancipatorikus tendenciáival szemben is.

Más kérdés immár, hogy a kommunikatív racionalitás teljesítménykorlátainak felismerése a szociálintegráció megvalósításában és e teljesítménydeficit pótlása a procedurális jog intézményének segítségével mennyiben teszi lehetővé az életvilág eredeti koncepciójának a fenntartását. És ami ezzel szorosan összefügg: mennyiben teszi védhetővé az életvilág és a rendszer poláris szembeállítására felépített eredeti elméleti konstrukciót.

Jegyzetek

- ¹ Az érvényesség habermasi definíciójának speciális jogszociológiai kritikáját és alternatíváját fejti ki Niklas Luhmann. Definíciója szerint az érvényesség nem más – nem több és nem kevesebb –, mint a jogrendszer egységének szimbóluma (v.ö. Luhmann, N. 1993: 98–100.)
- ² „...az argumentációelméletre hárul... hogy meghatározza az érvényességi igények rendszerét... Valamely beszélő érvényességi igénye legalább egy beszélő jelenlétét feltételezi, akinél ezt az igényét bejelentheti. (...) Valamely érvényességi igény ekvivalens azzal a feltételezéssel, hogy egy kijelentés érvényességének feltételei teljesülnek” (Habermas 1988 64–65).
- ³ V.ö.: „A nyilvánosság szerkezetváltozása” legutóbbi német kiadása elé írt előszót (Habermas J. 1990b: 11–50).
- ⁴ Részletesebb elemzéshez v.ö. Dux 1986.
- ⁵ Jellemző példaként lásd Apel 1989; 1993; Rorty 1993; Nagl 1988.
- ⁶ Mindazonáltal kezdetben kritikai nézőpontból. „E racionalitásforma a procedúra ésszerű jellegétől függ... A procedurális racionalitás esetében ésszerűnek már nem a dolgoknak a világban fellelhető vagy a szubjektum által teremtetten, illetve a szellem kibontakozási folyamatából kiemelkedő rendje számít, hanem a problémamegoldás, melyet a valóság procedurális kezelésével érhetünk el” (Habermas 1988b: 42–60).
- ⁷ Habermas elméleti konstrukciójában az integrációs és irányítási problémáknak a kolonizáció tézisen kívüli tematizálása automatikusan az életvilág integrációs potenciáljának a csökkentését jelenti. V.ö. Habermas 1993: 45–78, 535–536.
- ⁸ Következésképpen a civil társadalom fogalma nem azonosítható a civil társadalom (civil society) bármennyire is szélesen és kiterjesztetten értelmezett fogalmával. A civil társadalom ugyanis egy trichotóm szerkezetű társadalomstruktúrájának a meghatározó szerveződési szintje. A magam részéről a fogalmi distinkció pontosabb megjelölésére korábban a politikai társadalom fogalmát tartottam megfelelőnek (v.ö. Balogh 1990: 115–142).

Hivatkozások

- Apel, K.-O. 1989. Normative Begründung der „Kritischen Theorie“ durch Rekurs auf lebensweltliche Sittlichkeit? Ein transzendentalparagmatisch orientierter Versuch, mit Habermas gegen Habermas zu denken. In: A. Honneth–Th. McCarthy–C. Offe–A. Wellmer (Hrsg). *Zwischenbetrachtungen. Im Prozess der Aufklärung*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 15–65.
- 1993. Diskursethik von der Problematik von Recht und Politik: Können die Rationalitätsdifferenzen zwischen Moralität, Recht und Politik selbst noch Diskursethik normativ-rational gerechtfertigt werden? In: K.-O. Apel–M. Kettner (Hrsg). *Zur Anwendung der Diskursethik in Politik, Recht und Wissenschaft*. Frankfurt/M. Suhrkamp 1993, 29–61.
- Balogh I. 1990. A forradalmi ész kritikája. Budapest
- Beck, U. 1986. *Risikogesellschaft*. Frankfurt/M.
- Dux, G. 1986. Kommunikative Vernunft und Interesse. In: Honneth, A.–H. Joas (Hrsg). *Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 110–143.
- Gephardt, W. 1993. *Gesellschaftstheorie und Recht. Das Recht im soziologischen Diskurs der Moderne*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Habermas, J. 1988a (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Bd.I. Frankfurt/M.: Suhrkamp

- 1988b. *Nachmetaphysisches Denken*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- 1990a (1971). *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? Eine Auseinandersetzung mit Niklas Luhmann*. In: J. Habermas–N. Luhmann *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* Frankfurt/M.
- 1990b. *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Frankfurt/M.
- 1992. *Faktizität und Geltung*. Frankfurt/M.
- Luhmann, N. 1993. *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Lyotard, J.-F. 1986. *Das postmoderne Wissen*. Graz-Wien
- Nagl, L. 1988. Zeigt die Habermassche Kommunikationstheorie einen Ausweg aus der Subjektphilosophie? In: M. Frank–G. Raulet–W. v. Reijen (Hrsg). *Die Frage nach dem Subjekt*. Frankfurt/M. Suhrkamp, 346–372.
- Parsons, T. 1978. *Action Theory and the Human Condition*. New York: Free Press
- Peters, B. 1991. *Rationalität, Recht und Gesellschaft*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Rorty, R. 1993. Habermas és Lyotard a postmodernitásról. In: *Postmodern Állapot*. Budapest, 224–250.
- Seel, M. 1986. Die zwei Bedeutungen kommunikativer Rationalität. In: A. Honneth–H. Joas (Hrsg). *Kommunikatives Handeln*. Frankfurt/M.: Suhrkamp
- Simon, H. A. 1976. From Substantive to Procedural Rationality. In: S. J. Latsis (ed.): *Method and Appraisal in Economics*. Cambridge, 129–148.